

THE HITTITE KINGS OF THE EMPIRE PERIOD AND IŠUWA

იმპერიის პერიოდის ხეთი მეფეები და ისუვა

Nino Charekishvili

Professor, Georgian Institute of Public Affairs (GIPA)

Gorgasali street #101, Tbilisi, Georgia

ORCID: 0000-0002-9568-2926

n.charekishvili@gipa.ge

Abstract: In this article there is examined one of the political units of Asia Minor - Išuwa, which was considered as constant “enemies” of Hittites.

Išuwa appears in Hittite cuneiform Texts from the period when Kingdom of Hittites was very weakened as economically and politically. This became the reason for activation of Hittite “enemies” in the east of Euphrates river. Among them was “Išuwa enemy”.

On the basis of conducted historical analysis it appeared that Išuwa is connected to the rulers of Hittite Empire period, particularly to the names of Tudḫaliya I/II, Arnuwanda I, Tudḫaliya III and Šuppiliuma I.

From written sources it seems that Išuwa should had been powerful and important political unit. Most probably Išuwa was ruled by Council of Elders, which after some period should had been replaced by King’s Institute. We can think that it was political unit/ union of city-state, which was very important for Hittites. This side was not only of strategic significance but also was a rich region. “Išuwa-enemy” constantly attacked Hittites, but in most cases military operations ended with victory of Hittites. Išuwa comes to political background especially in the period of weakening of Hittites and tries to contradict them, but without any result. Hittites were not easy to conquer. It was a certain bordering political unit which was located inbetween of Hittites and various powerful States. That's why we mention activity of all kings who were somehow related to Išuwa. Hittite kings always tried to have Išuwa under their constant influence. Hittite cuneiform Texts are also confirmation of this, while they show very well how Hittites tried to obtain or restore influence over Išuwa. As a result they would have opened a way to other powerful States like Hurri-Mitanni. Išuwa is mentioned in relationships with several political units: Kalašma, Tegarama, Paḫḫuwa, Ḫayaša, and also Lalḫa mountain and Zuḫalpa. There are also separate less known political units which were neighboring Išuwa and are mentioned beside it: Timia, Zanzaliya, Lilima, Watarušna, Taḫisa, Taḫišna, Mararḫa, Urika, Ḫinzuta.

Concerning to Išuwa borders: This is wide space on the present Turkey territory and from north side is surrounded by river Arsanian (=Murat River), from west and south-west by river Euphrates. The east and south-east borders aren't precisely determined. However, it can be assumed, that from this side Išuwa's territory was spread out until Upper Mesopotamia's low lands. The main settlements of Išuwa were located on fruitful and rich plains, on the north (present Elaziğ territory) and south (low land of Harput) sides of the Murat river. This was an important location in the political history of Near East, as Išuwa most probably was presenting connecting bridge between Mesopotamia and Central Anatolia.

Keywords: Assyriology, Hittites, Išuwa, Tudḫaliya I/II, Tudḫaliya III, Arnuwanda I, Šuppiliuma I.

ნინო ჩარეკიშვილი

საქართველოს საზოგადოებრივ საქმეთა ინსტიტუტი (GIPA) პროფესორი,
დოქტორი, მის.: გორგასალის ქუჩა #101, თბილისი, საქართველო

ORCID: 0000-0002-9568-2926

n.charekishvili@gipa.ge

აბსტრაქტი: სტატიაში განხილულია მცირე აზიის ერთ–ერთი პოლიტიკური ერთეული, ხეთებისთვის მუდმივ „მტრად“ მიჩნეული ისუვა.

ისუვა ხეთურ ლურსმულ წყაროებში ჩანს იმ პერიოდიდან, როცა ხეთების სამეფო, როგორც პოლიტიკურად, ასევე ეკონომიკურად ძალიან იყო დასუსტებული. სწორედ ეს გახდა იმის მიზეზი, რომ მდ. ევფრატის აღმოსავლეთით ხეთების „მტრები“ გააქტიურებულიყვნენ. მათ შორის იყო „ისუვა მტერი“.

ჩატარებული ისტორიული ანალიზის საფუძველზე აღმოჩნდა, რომ ისუვა დაკავშირებულია იმპერიის პერიოდის მმართველებთან, კერძოდ თუთხალია I/II-ის, არნუვანდა I-ის, თუთხალია III-ისა და სუფილულიუმა I-ის სახელებთან.

წერილობითი წყაროებიდან ჩანს, რომ ისუვა მძლავრი და მნიშვნელოვანი პოლიტიკური ერთეული უნდა ყოფილიყო. სავარაუდოდ, ისუვას მართავდა უხუცესთა საბჭო, რომელიც მოგვიანებით მეფის ინსტიტუტს უნდა შეეცვალა. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ იგი იყო ქალაქ-სახელმწიფოს ტიპის პოლიტიკური ერთეული/გაერთიანება, რომელსაც ხეთებისთვის ძალიან დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ეს მხარე მათთვის არამარტო სტრატეგიული მნიშვნელობის იყო, არამედ მდიდარ ოლქსაც წარმოადგენდა. “ისუვა-მტერი” მუდამ ესხმოდა თავს ხეთებს, მაგრამ უმეტეს შემთხვევაში საომარი ოპერაციები ხეთების გამარჯვებებით სრულდებოდა. განსაკუთრებით ხეთების დასუსტების ხანაში გამოდის ისუვა პოლიტიკურ ასპარეზზე და ცდილობს ხეთებს წინააღმდეგობა გაუწიოს, მაგრამ უშედეგოდ. ხეთებს ისუვა იოლად ვერ ეთმობოდათ. იგი ერთგვარ სასაზღვრო პოლიტიკურ ერთეულს წარმოადგენდა, რომელიც ხეთებს მიჯნავდა სხვადასხვა მძლავრ სახელმწიფოებთან. ამიტომაც ვეხებით ყველა მეფის მოღვაწეობას, რომლებიც ისუვასთან იყვნენ გარკვეულ წილად კავშირში. ხეთი მეფეები ყოველთვის ცდილობდნენ, რომ ისუვა ყოფილიყო მუდმივად მათი გავლენის ქვეშ. ხეთური წერილობითი წყაროებიც ამის დასტურია, სადაც კარგად ჩანს, თუ როგორ ცდილობდნენ ხეთები ისუვაზე ზეგავლენის მოპოვებას ან აღდგენას. ამის შემდეგ უკვე მათ გახსნილი ჰქონდათ გზა სხვა ძლიერი სახელმწიფოებისაკენ, როგორც იყო თუნდაც ხური-მითანი. ისუვა მოხსენიებულია არაერთ პოლიტიკურ ერთეულთან კავშირში: ქალასმასთან, თეგარამასთან და ფახუვასთან, ხაიასასთან, ასევე ლალხას მთასთან და ცუხალფასთან. არსებობს კიდევ ცალკეული ნაკლებად ცნობილი პოლიტიკური ერთეულები, რომლებიც ისუვას ემეზობლებოდა და მის გვერდით იხსენიება: თიმია, ცანცალია, ლილიმა, ვათარუშნა, თახისა, თახიშნა, მარარხა, ურიქა, ხინცუთა. რაც შეეხება კონკრეტულად ისუვას ქვეყნის საზღვრებს: ეს არის ფართო სივრცე დღევანდელი თურქეთის ტერიტორიაზე და შემოსაზღვრულია ჩრდილოეთით მდინარე არსანიათი (= მურად ნეჰრი), დასავლეთით და სამხრეთით–დასავლეთით ევფრატით, სამხრეთ-აღმოსავლეთით საზღვარი ჯერჯერობით ზუსტად არაა ფიქსირებული, თუმცა შესაძლოა ისუვა აქ ზემო მესოპოტამიის დაბლობამდე აღწევდა და თითქმის ტიგროსის ზემო წელამდე განივრცობოდა. მოკლედ, ისუვას ძირითადი დასახლებები განლაგებული იყო ნაყოფიერ ვაკეზე, მდ. მურად სუს სამხრეთით (ხარფუთის

დაბლობზე) და მდ. მურად სუს ჩრდილოეთით (დღ. ელაზილის ტერიტორიაზე). ეს იყო ის ადგილი, რომლის გეოგრაფიული მდებარეობაც ახლო აღმოსავლეთის პოლიტიკის ისტორიაში მნიშვნელოვანი იყო, რადგან შესაძლოა ისუვა მესოპოტამიასა და ცენტრალურ ანატოლიას შორის დამაკავშირებელ ერთგვარ ხიდსაც წარმოადგენდა.

საძიებო სიტყვები: ასირიოლოგია, ხეთები, ისუვა, თუთხალია I/II, თუთხალია III არნუვანდა I, სუფილულიუმა I.

შესავალი: ძვ.წ. II ათასწლეულში ანატოლიის ცენტრალურ ნაწილში ჩამოყალიბდა ხეთების სამეფო, რომელიც უძლიერეს პოლიტიკურ ერთეულად იქცა არამარტო მცირე აზიაში, არამედ მთელს ახლო აღმოსავლეთში. ხეთები მუდმივად ცდილობდნენ ეკონტროლებინათ მეზობელი რეგიონები, მათ შორის აღმოსავლეთ პერიფერიაც. ხეთების სამეფოს აღმოსავლეთ პერიფერია ძალიან საყურადღებო რეგიონია, რომელიც ჩრდილოეთიდან-სამხრეთისაკენ საკმაოდ დიდ ტერიტორიაზე იყო გადაჭიმული – მდ. ევფრატის ზემო დინებიდან შუა დინების ჩათვლით. სწორედ ეს მდინარე წარმოადგენდა ხეთების აღმოსავლეთ საზღვარს, რაც „სუფილულიუმა-შათივაზას ხელშეკრულებაშიც“ აისახა: „მდ. ევფრატი [ჩემი საზღვარია?] ჩემს ზურგში მე დავადგინე ლებანონის მთა ჩემს საზღვრად.“ – ამბობს სუფილულიუმა (CTH 51.I. §1. 4-5; Weidner, 1923:3...). მდ. ევფრატის დასავლეთით არსებულ უმეტეს ოლქებზე ვრცელდებოდა ხეთების პოლიტიკური გავლენა, ხოლო აღმოსავლეთით არსებული ქვეყნები ხეთებს თავიანთ მტრებად მიაჩნდათ, რომლებსაც ტექსტებში პირდაპირ ასე აღნიშნავენ: „არავანა-მტერი“, „აცი-მტერი“, „არმათანა-მტერი“ (KBo 6.28 I 6-15) და ა.შ.

აღმოსავლეთ პერიფერიაზე არსებულ პოლიტიკურ ერთეულებს შორის ვხვდებით ისუვას, რომელსაც ქვემოთ შევეხებით.

მეთოდები: კვლევა ძირითადად ეფუძნება ისტორიულ და პოლიტიკურ მეცნიერებებში აპრობირებულ კვლევის მეთოდებს: აღწერა, შედარებითი - ისტორიული მეთოდი, მიზეზობრივ-შედარებითი ანალიზი, ემპირიული მასალის კრიტიკული გააზრება და განზოგადება.

შედეგები:

- წერილობითი წყაროებიდან გამომდინარე იკვეთება კონკრეტული მმართველები, კერძოდ იმპერიის პერიოდის მეფეები, რომლებთანაც არის ისუვა დაკავშირებული, ესენია: თუთხალია I/II, არნუვანდა I, თუთხალია III, სუფილულიუმა I.
- ხეთებსა და ისუვას შორის არსებობდა ინტენსიური ურთიერთობები, რომელიც ძირითადად სამხედრო ხასიათის იყო.
- ისუვას ხეთებისთვის სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა. იგი სასაზღვრო პოლიტიკურ ერთეულს წარმოადგენდა, რომელიც ხეთებს მიჯნავდა სხვადასხვა მძლავრ სახელმწიფოებთან. ხეთები მუდმივად ცდილობდნენ ისუვაზე ზეგავლენის მოპოვებას ან აღდგენას. ამის შემდეგ უკვე მათ გახსნილი ჰქონდათ გზა სხვა ძლიერი სახელმწიფოებისაკენ.

მსჯელობა:

ისუვა ტექსტებში

მდ. ევფრატის აღმოსავლეთით მდებარე პოლიტიკური გაერთიანებებიდან, რომლებიც ხეთებისადმი მტრულად იყვნენ განწყობილნი, გამოირჩეოდა ისუვა. ისუვა ერთ-ერთ მნიშვნელოვან პოლიტიკურ ერთეულს წარმოადგენდა, რომელიც ხეთურ ლურსმულ წყაროებში ხშირადაა მოხსენიებული, ეს ტექსტებია: ხელშეკრულებები: “ფახუვას ხელშეკრულება (ე.წ. მითას-ტექსტი)” (CTH 146: KUB 23.72), “შუნაშურას ხელშეკრულება” (CTH 41), “სუფილულიუმა-თეთეს ხელშეკრულება” (CTH 53), “სუფილულიუმა-შათივაზას ხელშეკრულება” (CTH 51.1), “ხელშეკრულება თარხუნთასელ ულმი-თეშუფთან” (CTH 106.B-2: KBo 4.10); ანალები: “თუთხალია I/II-ის ანალები” (CTH 142), “ანალების ფრაგმენტები” (CTH 211: 16.20; CTH 211.6: KUB 23.16), “არნუვანდა I-ის ანალები” (CTH 143: 143.1: KUB 23.21; 143.2: KUB 23.14); “წერილები მეფეს ან დედოფალს” (CTH 188: HKM 96); ინსტრუქციები: “არნუვანდა I-ის ინსტრუქცია პროვინციის მმართველისადმი” (CTH 261), “ხელშეკრულების ან ინსტრუქციის ფრაგმენტი” (CTH 212.1: KUB 31.103); “სასამართლო ჩანაწერები” (CTH 297.8: KUB 31.68; CTH 297: KBo 8.30); “ისტორიული ტექსტის ფრაგმენტები” (CTH 214: KBo 50.246; CTH 214.13: KBo 16.41 (asli CTH 214.3 KUB 60.61?), KBo 16.42; CTH 215: KBo 22.22); “ხათუსილი III-ის განკარგულება” (CTH 88: KBo 6.28); “სუფილულიუმას ტექსტი” (CTH 40); “მუვათალის ლოცვა” (CTH 381); “ღვთაებების გამოსახულების აღწერილობა” (CTH 521.7: KBo 12.140); “მეფის სიზმრები” (CTH 583: KUB 15.5), “დედოფლის სიზმრები” (CTH 584: KUB 15.1, KUB 15.3); “ხეთური წერილის ფრაგმენტები” (CTH 209: KUB 60.74; CTH 209.2: KUB 21.40; CTH 209.15: KUB 23.45; CTH 209.7: KBo 8.23; CTH 209: KUB 60.74), “წერილი მეფეს ან დედოფალს” (CTH 188: KBo 18.4), “ხანიგალბათელი მეფის წერილი” (CTH 179.1: IBoT 1.34), “წერილი ნიხრიას ბრძოლის შესახებ” (CTH 114: RS 34.165), “წერილი უცნობ პარტნიორთან” (CTH 123: KBo 4.14); “აქადური ისტორიული ტექსტის ფრაგმენტი” (CTH 216: KUB 3.125), “ისტორიული ტექსტების განუყოფელი ფრაგმენტები” (CTH 215: KBo 50.188), “აქადური წერილის ფრაგმენტი” (CTH 208: KUB 3.80).

ისუვა წერილობით წყაროებში შემდეგი სახით გვხვდება (CTH 628; Monte, Tischler, 1978:154-156):

I-šū-wa-aš (KBo 6.28 Vs. 12);

KUR ^{URU}*I-šū-wa* (KBo 1.1 Vs. 10; KBo 1.4 I 14, 16; KBo 1.5 I 8, 10, 21; KBo 4.10 Rs. 29; KBo 8.30 Vs. 10; KBo 12.140 Vs. 4; KBo 8.30 Vs. 10; KBo 8.55, 16'; KBo 12.140 Vs. 4; KBo 16.41 I 4', 22'; KUB 6.45 II 65, 46 III 31'; KUB 15.1 III 48', 51'; KUB 15.5 II 55; KUB 16.16 Vs. 8'; KUB 23.11 III 29, 30, 33; KUB 23.14 II 8; KUB 23.72 Vs. 21, 30. Rs. 13; KUB 31.68, 41'; KUB 34.23 I 27', 35'; KUB 44.4 Vs. 26; KUB 3.1 Vs. 12');

KUR *I-šū-wa-aš* (KBo 1.4 I 16; KBo 12.140 I 5; KUB 3.125 Rs. 9; KUB 16.35, 9; KUB 21.40, 8'; KUB 38.10 III 12; ABoT 16, 2'; IBoT 1.32 Vs. 29; IBoT 2.129 Vs. 10, 11);

^{URU}*I-šū-wa* (KBo 8.23 Vs. 9', Rs. 13'; KBo 16.42 Vs. 4'; KBo 18.4 Vs. 1; KUB 23.72 Vs. 23. RS. 18; KUB 27.13 IV 18; KUB 34.23 I 12' = 40.8, 5'; IBoT 1.34 Vs. 9; IBoT 2.131 Vs. 12');

^{URU-LIM}*I-šū-wa* (KUB III 80 Vs. 12');

^{UJRU}*I-šū-wa-aš* (KBo 16.20; KBo 22.22, 3').

საინტერესოა ის, რომ ტექსტებში ვხვდებით სხვადასხვა პირებს, რომლებიც ისუვასთან არიან დაკავშირებული, ისუვადან არიან, რაც გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის ისუვას

ინსტიტუტებზე. მაგ.: “უხუცესები ისუვადან”,¹ მიუთითებს რომ ისუვაში არსებობდა კოლექტიური მართვის ფორმა, უხუცესთა ინსტიტუტი; “კაცი ისუვადან”,² შესაძლოა იგულისხმებოდეს, ისუველი დიდგვაროვანი, ან მმართველი/ლიდერი; “ისუვას მეფე” (სახელი არ ფიქსირდება),³ რაც მიუთითებს იმაზე, რომ ისუვას მმართველი მეფე უნდა ყოფილიყო. სავარაუდოდ სუფილულიუმა I-ის პერიოდიდან, ხეთების მიერ ისუვას დაპყრობის შემდეგ უნდა შეცვლილიყო მმართველობის ფორმა - უხუცესთა საბჭო უხუნაესი მეფე-მმართველით, ვინაიდან ტექსტებში აღარ გვხვდება LÚ URU... ან LÚ.MEŠ URU... შესაბამისად, ადგილი უნდა ჰქონოდა ისუვასა და ხეთების სამეფო ოჯახს შორის დინასტიურ ქორწინებებსაც (Ross, 2007:62). მაგ.: ხეთი პრინცესა ქილუშხეფა (სავარაუდოდ ფუდუხეფას ქალიშვილი) ადგილობრვი ისუველი ელიტის წარმომადგენელზე იყო დაქორწინებული (Godawa-Chrzanowska, 2020:283). ეს აჩვენებს ხეთების პოლიტიკას, რომლის თანახმად, ხეთური ვასალის ერთგულება არა მხოლოდ ხელშეკრულებით იყო გარანტირებული, არამედ პიროვნული ურთიერთობების დამყარებითაც. ეს ახლო ურთიერთობები განაპირობებდა ასევე ტექსტების კორპუსის გაზრდას. ცნობილია სხვადასხვა შინაარსის ტექსტები: პოლიტიკური, ადმინისტრაციული, იურიდიული, რელიგიური, მაგრამ განსაკუთრებით წარმოდგენილია კორესპონდენციები, არა მხოლოდ ოფიციალური ადმინისტრაციული, არამედ კერძო, რომელიც ასახავს ხეთებისა და ისუვას ურთიერთობებს. ტექსტებში გვხვდება კონკრეტული პირების სახელები, რომლებიც უკავშირდებიან ისუვას და მონაწილეობდნენ მის პოლიტიკურ ცხოვრებაში (მაგ., ლუფაქი, შაუშგაციითი, ხალფაშულუფი, არი-შარუმა, ალი-შარუმა (?), ეხლი-შარუმა). მათი ზუსტი როლი ისუვას მმართველ დინასტიაში არ არის ცნობილი (Godawa-Chrzanowska, 2020:284). არის მოსაზრება, რომ არი-შარუმა, ალი შარუმა (?) ხათუსილი III-ის თანამედროვე ისუვას მმართველი/ებია, ხოლო ეხლი-შარუმა კი თუთხალია IV-ს თანამედროვე (Glocker, 2011; de Martino, 2010; Godawa-Chrzanowska, 2020:367).

ისუვა დიდ ძალებს შორის (ხათი, ხური-მითანი, ასურეთი) დაპირისპირებაში ხშირად მონაწილეობდა (Godawa-Chrzanowska, 2020:234). ეს იყო სატრანზიტო ქვეყანა ცენტრალურ ანატოლიასა და მესოპოტამიას შორის (Klengel, 1968:63). ხეთურ ლურსმნულ წყაროებში ჩანს იმ პერიოდიდან, როცა ხეთების სამეფო, როგორც პოლიტიკურად, ასევე ეკონომიკურად ძალიან იყო დასუსტებული. სწორედ ეს გახდა იმის მიზეზი, რომ მდ. ევფრატის აღმოსავლეთით ხეთების „მტრები“ გააქტიურებულიყვნენ. მათ შორის იყო „ისუვა მტერი“, რომელმაც ხეთების სამეფოს აოხრებამდე თეგარამა დაარბია. ეს უკანასკნელი ისუვას მეზობლად მდებარეობდა, მდ. ევფრატის დასავლეთით, ხოლო ისუვა - მდ. ევფრატის აღმოსავლეთით. ჩვენ ამ შემთხვევაში განვიხილავთ ისუვას ხეთ მეფეთა მიმართებაში.

¹ CTH 146: KUB 23.72 Rs. 36 ff.

² CTH 146: KUB 23.72 Vs. 23; CTH 209: KUB 60.74 Vs. 8'

³ CTH 583: KUB 15.5++ II 55'; CTH 297.8: KUB 31.68 41'; CTH 209.2: KUB 21.40 III? 8'; CTH 209.7: KBo 8.23 Rs. 13'; CTH 188: KBo 18.4 1; CTH 521.7: KBo 12.140 lk. Rd. 1.

ისუვა და იმპერიის პერიოდის მმართველები.

ჩატარებული ისტორიული ანალიზის საფუძველზე აღმოჩნდა, რომ ისუვა დაკავშირებულია იმპერიის პერიოდის⁴ მმართველებთან, კერძოდ თუთხალია I/II-სა და არნუვანდა I-ის, თუთხალია III-ისა და სუფილულიუმა I-ის სახელებთან. განვიხილოთ ამ მეფეთა მეფობის ხანა და ვნახოთ როგორი ურთიერთობა ჰქონდათ მათ აღნიშნულ პოლიტიკურ ერთეულთან. ჯერჯერობით წერილობით წყაროებში ისუვას შესახებ თუთხალია I/II-ის მეფობამდე არაფერია ნათქვამი. ამიტომაც ჩვენ აღმოსავლეთ პერიფერიის ამ პოლიტიკური ერთეულის შესახებ მიმოხილვას თუთხალია I/II-ის მეფობიდან დავიწყებთ.

თუთხალია I/II (დაახლ. ძვ.წ. 1402-1360წ.წ.). ხეთური ტრადიციით თუთხალია II-დ მოხსენიებულ მეფეს პირობითად თუთხალია I-ადაც აღნიშნავენ (Gurney, 1980:240; McMahan, 1989:64). დღესდღეობით არ არის ცნობილი ამავე სახელის მქონე სხვა მეფე, რომელიც კონკრეტულად თუთხალია I-ად ჩაითვლება და შესაძლოა მისი არსებობა მომავალში დადასტურდეს, ამიტომაც კ. კლენგელმა შემოგვთავაზა გაუგებრობის თავიდან ასაცილებლად თუთხალია (ჯერჯერობით პირველ თუთხალიათა შორის) I/II ან II/I-ად აღნიშვნა, ვინაიდან რიგითმა ნიშანმა შემდეგ რომ არ გადაიწიოს (Klengel, 1999:103-104).

თუთხალია I/II-ის წინამორბედი მეფე მუვათალი I სამეფო კარზე შეთქმულების მსხვერპლი გახდა და ტახტზე ავიდა თუთხალია I/II. ტახტზე ასვლიდან ძალიან მალე მან დასავლეთ ანატოლია დალაშქრა. ხეთების არც ერთ მეფეს არ შეუღწევია დასავლეთში ასე შორს. თუთხალია I/II-მ ორჯერ გაიმარჯვა არცაგაზე და შემდეგ ჩრდილო-დასავლეთით ქ. ასუვას შეუტია (KUB 23.22 III), რომელმაც მედგარი წინააღმდეგობა გაუწია ხეთ მეფეს. უკან მობრუნებულ მეფეს აუჯანყდნენ ქალაქები ქარქისა, ვილუსია, თარუსია, მაგრამ თუთხალია I/II-მ ისინი დაამარცხა და ნაალაფარით დაბრუნდა. მისი ხათუსაში ხანგრძლივად არ ყოფნის გამო დედაქალაქში და სასახლის კარზე შინააშლილობა დაიწყო. მეფეს წინ აღუდგა საკუთარი და - ციფლანთავია, მაგრამ ამას სამეფო გადატრიალება არ მოჰყოლია. იმ პერიოდში როცა თუთხალია I/II იბრძოდა დასავლეთ ანატოლიაში, აქტიურდებიან ქასქები და ხეთებს თავს ესხმიან, სასწრაფოდ უკან მობრუნებულმა ხეთმა მეფემ ქასქები დაამარცხა, რომელთაც ხური-მითანის სამეფო მფარველობდა. ამის შემდეგ თუთხალიამ გეზი აიღო მდ. ევფრატის ზემო დინებისაკენ - ისუვას ქვეყნისაკენ და დაამარცხა ის:*

29-34: [მე, თუთხალია წავედი ისუ]ვას ქვეყანაში. [...]. იგი მოვიდა და მე [...] ქვეყანა უკან, [...] დავტოვე, როდესაც [...] და მე [...] დიდი ქვეყანა. ისუვას ქვეყანა [...] სახელთან [ერთად ...] გავანადგურე! (CTH 142; KUB 23. 11 (12)).

თუთხალია I/II-ს ამის შემდეგ მიზნად ჰქონდა ქიციუვათნას და სირიის დაკავება. იგი ხელშეკრულებას აფორმებს ქიციუვათნას მეფესთან - შუნაშურასთან, რის შედეგადაც ხეთების გავლენა ქიციუვათნაზე გაძლიერდა, ამან კი ხელი შეუწყო მითანისაგან გათავისუფლებას და დამოუკიდებლობას. საინტერესოა ისუვასთან მიმართებაში თუთხალია

⁴ აქამდე სამეცნიერო ლიტერატურაში მიღებული იყო ხეთების სამეფოს დაყოფა სამ ნაწილად: ძველი, შუა და ახალი სამეფოების პერიოდი, რომელიც ბოლო კვლევების მიხედვით ახლებურად არის წარმოდგენილი, როგორც ძველი სამეფოს ხანა და იმპერიის ხანა (Burney, Ch., 2004).

* საერთოდ აღნიშნულ კონფლიქტში ძალიან უცნაურად ფიგურირებს ხურიტების მეფე და გაუგებარ როლს თამაშობს, ვინაიდან თხრობა ბოლოში ცუდად წყდება (Cat. 85.2).

I/II-ისა და შუნაშურა ქიცივათნელს შორის დადებული ხელშკრულება (CTH 41), სადაც აღწერილია ისუვას ამბოხების ამბავი ხეთების წინააღმდეგ:

§3: როდესაც ისუვას ქვეყნის ხალხმა, „მზის“ ქვეშევრდომმა, [დაიწყა] მტრობა „მზის“ წინააღმდეგ მე, „მზე“ გავემართე მათ წინააღმდეგ სბრძოლველად. დავამხე ისუვას ქვეყანა და [ისუველებმა თავს გაქცევით უშველეს. ისინი დაემზენ ხურის ქვეყანაში. მე, „მზემ“, ხურის მბრძანებელს მივმართე „დამიბრუნე ჩემი ქვეშევრდომები!“ მაგრამ ხურის მბრძანებელმა „მზეს“ ასე აცნობა: „არა!“

§4: „ამ ქალაქთა მცხოვრებნი (ისუველები) წინათ, პაპაჩემის დროს, მოვიდნენ ხურის ქვეყანაში და იქ დასახლდნენ, ისინი შემდგომ წავიდნენ ხათში, როგორც ლტოლვილნი [...] ახლა ისინი მივიდნენ ჩემს ქვეყანაში“.

§5: „ხურის მბრძანებელმა არ დაუბრუნა ჩემი ქვეშევრდომნი (ისუველები) „მზეს“, გამოავ ზავნა მხოლოდ მისი ქვეითი მეომრები და ეტლოსნები. „მზის“ არყოფნის დროს მათ გაძარცვეს ისუვას ქვეყანა, წაიყვანეს ხურის ქვეყანაში ნამრა (დეპორტირებულნი), მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონელი, რომლებიც კი ხელთ იგდეს, მიუხედავად იმისა, რომ მე, „მზე“, სხვაგან ვიყავი მტრის წინააღმდეგ [საბრძოლველად].“ (CTH 41; Beckman, 1996:13-15)

თუთხალია I/II აქტიურ სამხედრო მოღვაწეობას ეწეოდა და დიდი წარმატებებსაც აღწევდა. ამაზე მეტყველებს მის შესახებ არსებული ტექსტის შემდეგი ფრაგმენტი:

„ხათის მიწების ყველა მთა, სადაც მისი უდიდებულესობა, დიდებული მეფე ნადირობს, ზემო ქვეყნის ყველა მთა, სადაც მისი უდიდებულესობა ნადირობს, [...] (მდინარე) გურმალა (ევფრატი), (მდინარე) მამარანდა, [...] (მდინარე) გურმალია, [...] ყველა მთა და ყველა მდინარე ხურის მიწების, სადაც მისი უდიდებულესობა ნადირობს, [...] არცავას ყველა (მთა) და ყველა მდინარე, სადაც მისი უდიდებულესობა ნადირობს, [...] მასას მთები და მდინარეები, სადაც მისი უდიდებულესობა ნადირობს, ქასქების მიწების მთები და მდინარეები სადაც მისი უდიდებულესობა ნადირობს.“ (CTH 682: KBo11.40; KUB 2.1; Houwink Ten Cate, 1970:75).

ამ მონაკვეთიდან კარგად ჩანს ხეთების სამეფოს საზღვრები თუთხალია I/II-ის დროს, მან შესაძლოა თავისი კარიერის მწვერვალზე განახორციელა უმაღლესი პროტექტორატი (სუვერენიტეტი) ფართო ტერიტორიაზე მცირე აზიის დასავლეთიდან ალექსანდრე და აღმოსავლეთით კი მალათიას, ისუვასა და სუხმას მთიან რეგიონამდე. ამ დროს ის მართავდა იმპერიას, რომელიც იდგა ძალაუფლების ზენიტში. თუთხალია I/II იყო ხეთების მეფეთა შორის გამორჩეული, ერთ-ერთი დიდი მეფე ხათუსილი III-ის, მურსილი I-ის, სუფილულიუმა I-სა და მურსილი II-ის გვერდით.

არნუვანდა I (დაახლ. ძვ.წ. 1402-1360 წ.წ.). არნუვანდა I-ის მეფობა იმპერიის ხანის დასაწყისი პერიოდია. იგი მეფობდა თუთხალია I/II-სა და ხათუსილი II-ს შორის. არნუვანდა I უნდა ყოფილიყო თუთხალია I/II-ის ვაჟი, რომელთან ერთადაც ხშირად მონაწილეობდა სამხედრო ოპერაციებში. არნუვანდა I-მა გამოსცა ინსტრუქციები, რომელიც წესრიგის დამყარებას ითვალისწინებდა. მისი მეფობის დროს ხეთების სამეფო ჩრდილოეთიდან მუდმივად განიცდიდა ქასქების თავდასხმებს, არნუვანდა ცდილობდა როგორმე მოეგვარებინა ეს პრობლემა, რადგან იგი გრძნობდა, რომ ქასქები ამ მომენტისათვის სერიოზულ ძალას წარმოადგენდნენ. არნუვანდა I გადადის შეტევაზე, თავდასხმებს

იერიშებით პასუხობს, მაგრამ მან მაინც ვერ შესძლო ქასქების აგრესია საბოლოოდ აღეკვეთა. მთელი ისტორიის მანძილზე ქასქები ხეთების დაუმარცხებელ მტრებად ითვლებოდნენ. ჩრდილოეთიდან პრობლემას ემატებოდა პრობლემა სამხრეთიდანაც - არნუვანდა I ამარცხებს ქ. ადანას; დასავლეთით - თავის მოწინააღმდეგე მადუვათას წინააღმდეგ უწევს ბრძოლა; სამხრეთ-აღმოსავლეთით კი - ფახუვასა და ისუვას უტევს; ხელშეკრულებებს აფორმებს ისმირიქასთან და ფახუვასთან. ასე რომ, მთელი თავისი მეფობა არნუვანდა I-მა საბრძოლო მოქმედებებში გაატარა. მას ყველა მიმართულებით უხდებოდა ბრძოლა და ცდილობდა ხეთების სახელმწიფოს გავლენა კვლავ აღედგინა გააქტიურებულ მეზობელ პოლიტიკურ ერთეულებზე. გვინდა ხაზი გავუსვათ მის ისუვასთან ურთიერთობას, რომელიც სავარაუდოდ კვლავ ამბოხებულა მისი მეფობის პირველ პერიოდში. არნუვანდა ცდილობდა ისუვაზე ისევ მოეპოვებინა გავლენა:

წინა მხარე II: (1-11) „და მან შაუშათარს ...] შებრუნდნენ და ისინი [...] თავის ქვეყანა ხურის [...] და მან [...]ში ფეხოსანი და ეტლოსანი ლაშქარი [...] ერთად აირივნენ [...] მამაჩემმა შეიტყო [...] და იგი ისუვას ქვეყანაში [...] ასუვას ქვეყანა კი [...] წამოიყვანა მან. ხა[თის ლაშქარი] ცალკე ლაშქარი ...].“

უკანა მხარე III: (2-10) [... -შე] მოვიდნენ? [...] მე, არ[ნუვანდას, წინ ღვთაებანი] მიმიძოდნენ და ქვეყნის ლაშქარი [...] დავამარცხე. ქვეყნის ლაშქარი [... ველობე] მოვიდა [...] და ჩემი [...] მტერი კვლავ დავამარცხე. [...] პირი] იბრუნეს. [...] და [მე] დავამარცხე იგი [...] კვლავ“ (CTH 143: KUB 23.14; ღამბაშიძე, 2002:84).

თუთხალია I/II-ის დროს ხეთებს დაუმარცხებია ისუვა, რომელიც შემდგომ შესაძლოა ემორჩილებოდა კიდევ მას. არნუვანდა I-ის დროს კი ისუვა, როგორც ტექსტიდან ჩანს, ისევ გააქტიურდა, რითაც განპირობებული იყო არნუვანდა I-ის ლაშქრობა ისუვაში. იგი ამარცხებს ისუვას და ახშობს აღმოსავლეთ პერიფერიის ამ რეგიონში ამბოხებას.

თუთხალია III (ძვ.წ. 1360-1344წ.წ.). ხეთების ისტორიაში კიდევ ერთი თუთხალია III-ის არსებობას ადასტურებს წერილობითი წყაროები, კერძოდ მურსილი II-ის მიერ შედგენილი „სუფილულიუმას საქმენი“ (CTH 84), სუფილულიუმა I-ის საბეჭდავი და ასევე ვერცხლის სასმისი თუთხალიას იეროგლიფური წარწერით (Güterbock, Kendall, 1995). საერთოდ თუთხალია III-ის შესახებ ცნობები ძალიან ცოტაა. ჩვენს ხელთ არსებული ინფორმაციით, მას უნდა ელაშქრა ჩრდილო-აღმოსავლეთ სირიაში, ნანის მიდამოებში (Klengel, 1999:132). შემდეგ უნდა ეწარმოებინა ბრძოლები ქასქების წინააღმდეგ, მაგრამ ხშირი ავადმყოფობის გამო ბრძოლებს მისი ვაჟი - სუფილულიუმა I წარმართავდა. ქასქებზე ლაშქრობის შემდეგ თუთხალია III ბრუნდება ხათუსაში. მან დანგრეული ქალაქი ისევ დაასახლა, აღადგინა და გაამაგრა. გამოჯანმრთელების შემდეგ მცირე აზიის დასავლეთით იბრძვის და აქ ბატონდება კიდევ. ქასქები კვლავ აქტიურდებიან. თუთხალია III-ს ისევ უწევს მათ წინააღმდეგ გალაშქრება და სასტიკად ამარცხებს. შემდეგ ხეთების მეფეს ხაიასასკენ ჰქონდა ლაშქრობა დაგეგმილი, მაგრამ უძღურების გამო ვერ მოახერხა და როგორც ჩანს შესაძლოა მალევე გარდაიცვალა, ვინაიდან “სუფილულიუმას საქმენიდან“ არაფერია ცნობილი. უდავოდ აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ მურსილი II-ის ამ მონათხრობში აღნიშნულია თუთხალია III-ის ლაშქრობა ისუვაში, “რომელიც ხათის ქვეყანას ეკუთვნოდა.” შესაძლოა ისუვა მის მეფობაში ამბოხდა, როგორც მისი წინამორბედების დროს და თუთხალია III-მ ისევ განიზრახა ისუვას

დამორჩილება, მაგრამ არ დასცალდა. ტექსტი დაზიანებულია და ზოგ ადგილას შინაარსის აღდგენა მწელებდა:

“... ლაშქარს [... ხალხი ქ. ხუ[ლ წა]ვიდა [...] უტევდა [...] რომე[ლიდაც] მდიდარ ქა[ლაქში] (?) ხა[თისა მან ხელთ იგდო და [...] მათი მამ(ები), დედ(ები) (და) მათი ძმები [...] თავის საკუთარ მამად დედად და [...], რომელიც [წავიდა] ზემოთ [...] (მან) წაასხა მოსახლეობა, მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონელი, [და] მიიყვანა [ისინი]. და ყველა აიყვანა [...]. მაგრამ ქალაქ ისუვას ხალხი იყო [...] და მათ, (ნივთები, რომლებიც) წაიღეს, მათ [...]. მაგრამ ხელმა დეპორტირებული მოსახლეობა მათ [...] (მან) წაიღო. [...] (მან) დატოვა [...] (მან) მიიტანა. [...] (იგი) იყო. ხოლო მამაჩემმა [...] შური იძია [...] წინააღმდეგ [და] წავიდა ცუხაფას [ქვეყანაში] და [დაწვა] იგი: [რაც ქალაქის] შემოგარენში იყო, [იგი] დაწვა და ცუხაფას ქალაქის [ყველაფერი] გა[დაწვა] (აგრეთვე). ხოლო გამოძევებული მოსახლეობა წავიდა [...] (ქვეყანა!) ხაიასაში, [...] და მათ [...] ისინი მთა ლალხადან [...], რომელიც [...] ისუვას ქვეყანაში [...]; ისინი ეკუთვნოდნენ ხათის ქვეყანას. [...] რაღაც ვიღაცას [...] ზამთარშიც კი (იგი) წავიდა [და] შეუტია [...] -სნის [ქვეყანა]. ხოლო დეპორტირებული მოსახლეობა, [მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონელი და ბრინჯაოს ნივთები] მან იქიდან მოიტანა. [...] (იგი) მოვიდა და ისუვას ქვეყანა [...], რომელიც ისუვა[ში] (?) ...] ეტლები [...]” (CTH 40: KUB 34. 23; KBo 12. 27; KUB 40. 8).

თუთხალია III-ის ისუვასთან კავშირის შესახებ, საყურადღებოა ასევე „სუფილულიუმა-შათივაზას“ (CTH 51; CHT 52.) ხელშეკრულებაც, სადაც სწორედ თუთხალია III-ის დროს ისუვას ამბოხებების ამბავია მოთხრობილი და შემდგომ უკვე აღნიშნულია, რომ არა თუთხალია III-მ (როგორც ჩანს, იგი ამ დროს ან ძალიან ავად იყო ან უკვე გარდაცვლილი), არამედ სუფილულიუმა I-მა დალაშქრა და კვლავ დაიმორჩილა ამბოხებული ისუვა. ამას ქვემოთ შევხებით, სადაც მოთხრობილი იქნება სუფილულიუმა I-ის საქმიანობისა და ისუვასთან მისი ურთიერთობის შესახებ.

სუფილულიუმა I (ძვ.წ. 1344-1322წ.წ.). სუფილულიუმა I-მა საბრძოლო ნათლობა მიიღო თავისი მამისაგან თუთხალია III-ისაგან. იგი სულ ახლდა მას ბრძოლებში. გამეფებისთანავე გადაწყვიტა მითანისათვის ანგარიშის გასწორება. მისი პირველი შეტევა მოიგერია მითანის მეფე თუშრათამ, მაგრამ შემდეგი შეტევები ხეთების წარმატებით დამთავრდა, სუფილულიუმა I-მა მდ. ევფრატი გადალახა და ამბოხებული ისუვა დაამარცხა და კვლავ ხეთების ქვეყანას დაუბრუნა, შემდეგ აიღო მითანის დედაქალაქი ვაშუქანი და ტახტზე აიყვანა ხეთების ვასალი შათივაზა, რომელსაც თავისი ქალიშვილი მიათხოვა. შათივაზასთან მან ხელშეკრულებაც გააფორმა. ამის შემდეგ სუფილულიუმა დაეშვა ჩრ. სირიისაკენ, სადაც მათი ბატონობა კვლავ აღდგა, მხოლოდ ქარგამიში დარჩა დამოუკიდებელი. ქარგამიშის დასამორჩილებლად კვლავ გამოჩნდა სუფილულიუმა I ჩრ. სირიაში, დაიპყრო იგი და ერთ-ერთი მისი უფლისწული თელიფინუ ხალფას მეფედ დასვა, ხოლო მეორეს ფიასილის ქარგამიშის მეფობა მისცა. ამის შემდეგ ხალფა და ქარგამიში ხეთების ორიენტაციას დაადგინა. ეს გარემოება მოგვიანებით ეგვიპტე-მითანის ურთიერთობებს გაართულებს. მითანში და ჩრ. სირიაში მოპოვებულმა გამარჯვებებმა გამოიწვიეს ხეთების აღიარება მთელს წინა აზიაში, განსაკუთრებით ეგვიპტეში. ამ დროს განეკუთვნება ტუტანხამონის ქვრივის ანხესერენამუნის წერილი სუფილულიუმასადმი, რომელიც ქმრად ხეთების მეფეს შვილს სთხოვს. სუფილულიუმა უგზავნის უფლისწულ - ზანზანას, რომელიც გზაში იღუპება. სუფილულიუმამ ეს საბაზად გამოიყენა და ეგვიპტეს ჩრ. სირიაში შეუტია, ამ ლაშქრობისას მან

დიდძალი ალაფი ჩაიგდო ხელში. აღმოსავლეთ ანატოლიაში სუფილულიუმა I-მა ხელშეკრულება დადო აცი-ხაიასას მეფე ხუკანასთან, რომელსაც თავისი და მიათხოვა ცოლად. თვითონ სირიაში დიდხანს ყოფნის დროს, შეერთო ბაბილონელი მეფის ასული, მემკვიდრეები კი ხეთი მეუღლისაგან - ხენთისაგან ჰყავდა. ასურეთი სუფილულიუმასათვის პრობლემას არ წარმოადგენდა, მხოლოდ ქასქების წინააღმდეგ ვერ გააწყო მან ვერაფერი. სუფილულიუმა I-მა დედაქალაქი ხათუსა გაამაგრა, „ქვემოთა ქალაქს“ გალავანი შემოარტყა, მასთან ხელშეკრულებებიც გააფორმა, მაგრამ მის ცდას, ეს იქნებოდა სამშვიდობო თუ საბრძოლო, ქასქებთან მიმართებაში, არავითარი შედეგი არ მოჰყოლია. სუფილულიუმა I იმსხვერპლა შავმა ჭირმა, როგორც ვარაუდობენ ეს სენი ხათში ეგვიპტიდან და ჩრ. სირიიდან მისმა მეომრებმა შემოიტანეს.

სუფილულიუმა I-ის მეფობის დროის ისტორიული ტექსტების უმრავლესობა სახელმწიფო ხელშეკრულებებს, წერილებსა და განკარგულებებს წარმოადგენს. ჩვენთვის ორმაგად საყურადღებოა „სუფილულიუმა-შათივაზას“ ხელშეკრულება (CTH 51, CTH 52). ერთის მხრივ აქ ჩამოთვლილია ხეთების აღმოსავლეთ პერიფერიის პოლიტიკური ერთეულები და მეორეს მხრივ იგი საინტერესო ინფორმაციას გვაწვდის ისუვას შესახებ (Weidner, 1923:3-6.):

„როდესაც „მზემ“, სუფილულიუმამ, დიდმა მეფემ, გმირმა, ხათის ქვეყნის მეფემ, თემუფის მოყვარულმა, (და) ართათამამ, ხურის ქვეყნის მეფემ, ურთიერთხელშეკრულება დადეს. იმ დროიდან თუმრათა, მითანის ქვეყნის, მეფე [დიდი] მეფის, ხათის ქვეყნის მეფის, გმირის, წინააღმდეგ აღსდგა, მე დიდმა მეფემ, გმირმა, ხათის ქვეყნის მეფემ, თუმრათა, მითანის ქვეყნის მეფე, დავაშინე: “მე მდინარის (ევფრატის) აქეთა (დასავლეთ) სანაპიროს ქვეყნები დავარბიე და ნიბლანის მთაც დავიკავე.” მეორეჯერ თუმრათა, მეფე, ჩემს წინააღმდეგ აღსდგა და შემეკითხა, “შენ რატომ არბევ ევფრატის (დასავლეთ) სანაპიროს?” გარდა ამისა, თუმრათა, მეფე (ამბობს): “თუ შენ ევფრატის იქეთა (დასავლეთ) სანაპიროს ქვეყნებს დაარბევ, მაშინ მეც დავარბევ ქვეყნებს, რომლებიც ევფრატის იქეთა (დასავლეთ) სანაპიროზეა.” თუმრათა, მეფე აცხადებს შემდეგს (?): “თუ შენ მათ დაარბევ, მაშინ მე რაღა ვუყო მათ? მაშინ მე გადმოვლახავ ევფრატს აქეთა (აღმოსავლეთ) სანაპიროდან, თუ კრავი ან ციკანი ჩემი ქვეყნისა დაზარალებს” [...] მაგრამ დიდმა მეფემ, ხათის ქვეყნის მეფემ, მის წინაშე ქედი არ მოიხარა. ხათის ქვეყნის მეფის მამის დროს ისუვას ქვეყანა ამბოხდა. ხათის მეომრები ისუვას ქვეყნისაკენ გაემართნენ. გურთალისას მეომრები, არავანას მეომრები, ცაცისას ქვეყანა, ქალასმას ქვეყანა, თიმინას ქვეყანა, ხალივას მთა, ქარნას მთა, დურმითას მეომრები, ალხას ქვეყანა, ხურმას ქვეყანა, ხარანას მთა, თეგარამას ქვეყნის ნახევარი, თეფურციას მეომრები, ხაცგას მეომრები და არმათანას ქვეყნის მეომრები, მამაჩემის დროიდან ამბოხდნენ. მაგრამ “მზემ” სუფილულიუმამ, დიდმა მეფემ, გმირმა, ხათის ქვეყნის მეფემ, თემუფის მოყვარულმა ისინი დაამარცხა. ახლა კი მეომრები, რომლებიც ჩემს ხელთ გაექცნენ, ამ მეომრებმა ისუვას ქვეყანაში გასწიეს, და ყველა ეს მეომარი და ეს ქვეყნები, რომლებიც მამაჩემის დროს ამბოხდნენ, ისუვას ქვეყნის საზღვართან ცხოვრობდნენ მტრებს შორის, მაგრამ მე, “მზე”, სუფილულიუმამ, დიდი მეფე, მეფე ხათისა, გმირი: თემუფის მოყვარული, კვლავ გამოვედი (საბრძოლველად) თუმრათას, მეფის, ნების წინააღმდეგ ევფრატი გადავლახე და ისუვას ქვეყნისაკენ გავწიე. მეორეჯერ ისუვას ქვეყნის ბატონი გავხდი. მეორეჯერ ისინი (ისუველები) ჩემს ქვეშევრდომებად ვაქციე. მეომრები და ქვეყნები, რომლებმაც მამაჩემის დროს ისუვას ქვეყანაში გასწიეს, გურთალისას მეომრები, არავანას მეომრები, ცაცისას ქვეყანა, თეგარამას ქვეყანა, თიმინას ქვეყანა, ხალივას მთა, ქარანას მთა, დურმითას მეომრები, ალხას ქვეყანა,

ხურმას ქვეყანა, ხარანას მთა, თეგარამას ქვეყნის ნახევარი, თეფურციას მეომრები, ხაცვას მეომრები, არმათანას მეომრები - ეს მეომრები და ქვეყნები დავამხე და ისინი ხათის ქვეყანას დავუბრუნე. ქვეყნებს, რომლებიც დავიმორჩილე, თავისუფლება მივეცი. ისინი თავიანთ ადგილებზე საცხოვრებლად დარჩნენ. მაგრამ ყველა მეომარი, რომლებსაც მე თავისუფლება მივეცი, თავიანთ მეომრებს შეუერთდნენ და ხათის ქვეყანამ მათი ტერიტორიები მიიერთა.” (CTH 51.I §1,2 (აქად. ვერსია); გიორგაძე, 2002:134-137).

როგორც ხელშეკრულებიდან ირკვევა, მდ. ეფრატის დასავლეთით არსებული პოლიტიკური ერთეულები ხეთებს ეკუთვნოდათ, რომლის წინააღმდეგაც მითანის მეფე თუშრათა ვერ ბედავდა გალაშქრებას. ამ უკანასკნელის გავლენა მდ. ეფრატის აღმოსავლეთ რაიონებზე ვრცელდებოდა. ხეთების სამეფოდან ისუვაში წასული მეომრები სუფილულიუმას წარმატებული ლაშქრობის შემდეგ, უბრუნდებიან თავიანთ ტერიტორიებს და ისევ ხათს ემორჩილებიან. დოკუმენტში არაფერია ნათქვამი რატომ მოხდა მეომრების ამბოხება და ისუვაში მათი გადასვლა. ისეთი შთაბეჭდილება რჩება, რომ ეს მეომრები ისუვას დასახმარებლად მიდიან, რომელიც ხათს აუჯანყდა, მაგრამ არც ისაა ცნობილი რა გახდა ისუვას ამბოხების მიზეზი. თუკი გავითვალისწინებთ იმას, რომ ტექსტში სუფილულიუმამ ლაპარაკობს “თავისუფლების ბოძებაზე,” რომელიც ამბოხებულ ქვეყნებს და მეომრებს მისცა მან და თუ გადავხედავთ ხეთების “საიმუნიტეტო სიგელებს”, სადაც “გათავისუფლება” ნიშნავდა სახელმწიფო ვალდებულებებისაგან (სახანისა და ლუცისაგან) გათავისუფლებას, მაშინ უნდა ვივარაუდოთ, რომ ამბოხებული მეომრები და ქვეყნები მძიმე ეკონომიკურ სიტუაციაში უნდა ყოფილიყვნენ. ამის შემდგომ სახელმწიფო ვალდებულებებისაგან გათავისუფლებულები უბრუნდებიან თავიანთ ადგილებს.

მაშასადამე, ისუვას ამბოხება დაწყებულა თუთხალია III-ის დროს, ამ ამბოხებას მოჰყვა ხეთი მეომრების წასვლა ისუვაში. ტექსტი ასახელებს ყველა ამ მეომარს საცხოვრებელი ადგილების მიხედვით. ეფრატის დასავლეთ რაიონებიდან ისუვასაკენ წასულ მეომრებს სუფილულიუმამ შეებრძოლა და დაამარცხა. გადარჩენილები ისუვას ქვეყანაში გადადიან და მის საზღვართან ახლოს სახლდებიან. სუფილულიუმამ გადალაზა მდ. ეფრატი, მიუხედავად იმისა, რომ თუშრათა მას დიდ წინააღმდეგობას უწევდა, სუფილულიუმამ მაინც აიღო გეზი ისუვასაკენ, კვლავ დაამარცხა იგი და საბოლოოდ დაუმორჩილა ხეთების ქვეყანას. თუთხალია III-ის დროს ისუვაში გადასული მეომრები და ისუვას გავლენის ქვეშ არსებული “ქვეყნებიც” ხეთმა მეფემ დაამარცხა და ქვეყანას დაუბრუნა.

ისუვა და ასურეთის მეფეები. ასურეთის მეფეების თიგლათფილესერ I-ისა და სალმანასარ III-ის მიერ წარმოებული სამხედრო კამპანიის ამსახველ ტექსტებში საუბარია ისუაზეც (^{KUR}Isua), რომელშიც შესაძლოა იგულისხმებოდეს ისუვა.

თიგლათფილესერ I: (88-91) “...მე დავიპყარი ამბოხებული და მოუწესრიგებელი ქვეყნები ისუა და დარია. გავხადე ისინი ჩემი მეუფის ღვთაება ამურის ვასალები...” (A.0.87.1, p. 19 (88-91); Grayson, 2002a). (31-33) “...მე გავემართე ქალაქ მილიდიასკენ, დიდი ხათის ქვეყანაში. მივიღე ალღუმარუს ხარკი. დავიპყარი ისუვას ქვეყნის ქალაქი ენზათუ და ქვეყანა სუხმე. წამოვიყვანე დეპორტირებულები და მოვიყვანე (ისინი) ჩემს მიწაზე...” (A.0.87.4, p. 43 (31-33); Grayson, 2002a).

სალმანასარ III: (408-44) “...მე წამოვიყვანე ეტლები და ჯარი და დავეშვი ენზითის მიწაზე, რომელიც ისუას მიწას მიეკუთვნება. მე დავიპყარი ენზითი, მიწასთან გავასწორე,

დავანგრიე და გადავწვი მათი ქალაქები, წამოვიღე მათგან შეუფასებელი ნადავლი, ქონება და საკუთრება” (A.O.102.2, pp. 19-20 (40b-44); Grayson, 2002b).

ისუვას ადგილმდებარეობა და ეთნიკური სურათი

ისუვა მოხსენიებულია არაერთ პოლიტიკურ ერთეულთან კავშირში: ქალასმასთან, თეგარამასთან და ფახუვასთან, ხაიასასთან, ასევე ლალხას მთასთან და ცუხალფასთან. არსებობს კიდევ ცალკეული ნაკლებად ცნობილი პოლიტიკური ერთეულები, რომლებიც ისუვას ემეზობლებოდა და მის გვერდით იხსენიება: თიმია, ცანცალია, ლილიმა, ვათარუშნა, თახისა, თახიშნა, მარარხა, ურიქა, ხინცუთა.

წერილობითი წყაროებიდან გამომდინარე, ისუვას ადგილმდებარეობის შესახებ უკვე დიდი ხანია ცნობილია. ისუვას ქვეყნის საზღვრების შესახებ კლენგელი შემდეგს აღნიშნავს. *“ეს არის ფართო სივრცე დღევანდელი თურქეთის ტერიტორიაზე და შემოსაზღვრულია ჩრდილოეთით მდინარე არსანიით (=მურად სუ/მურად ნეჰრი), დასავლეთით და სამხრეთ-დასავლეთით ევფრატით, სამხრეთ-აღმოსავლეთით საზღვარი ჯერჯერობით ზუსტად არაა ფიქსირებული, თუმცა შესაძლოა ისუვა აქ ზემო მესოპოტამიის დაბლობამდე აღწევს და თითქმის ტიგროსის ზემო წელამდე განივრცობა“.* (Klengel, 1968: 63). ისუვას ძირითადი დასახლებები განლაგებული იყო ნაყოფიერ ვაკეზე, როგორცაა Altinova, მდ. მურად სუს სამხრეთით (Hawkins, 1998: 281), კერძოდ ხარფუთის დაბლობზე, და მდ. მურად-სუს ჩრდილოეთით, ანუ დღ. ელაზიდის ტერიტორიაზე. ეს იყო ის ადგილი, რომლის გეოგრაფიული მდებარეობაც ახლო აღმოსავლეთის პოლიტიკის ისტორიაში მნიშვნელოვანი იყო, რადგან შესაძლოა ისუვა მესოპოტამიასა და ცენტრალურ ანატოლიას შორის დამაკავშირებელ ერთგვარ ხიდსაც წარმოადგენდა.

რაც შეეხება ისუვას ეთნიკურ შემადგენლობას, დღემდე გაურკვეველია რომელია: ხათები, ხურიტები თუ ურარტელები. კლენგელი თვლის, რომ ისუვას ძირითადი მაცხოვრებლები იყვნენ ხურიტული წარმომავლობის (Klengel, 1968:71). კოსიანს მიაჩნია, რომ ხურიტული და ინდო-არიული ნაზავი უნდა ყოფილიყო (Kosyan, 2006). ჩვენ არ გამოვრიცხავთ ისუვას ტერიტორიაზე წინარექართველური ტომების არსებობას, ხურიტული ელემენტიც დასაშვებია.

შეჯამება. წერილობითი წყაროებიდან ჩანს, რომ ისუვა მძლავრი და მნიშვნელოვანი პოლიტიკური ერთეული უნდა ყოფილიყო. სავარაუდოდ, ისუვას მართავდა უზუცესთა საბჭო, რომელიც მოგვიანებით მეფის ინსტიტუტს უნდა შეეცვალა. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ იგი იყო ქალაქ-სახელმწიფოს ტიპის პოლიტიკური ერთეული/გაერთიანება, რომელსაც ხეთებისთვის ძალიან დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ეს მხარე მათთვის არამარტო სტრატეგიული მნიშვნელობის იყო, არამედ მდიდარ ოლქსაც წარმოადგენდა. “ისუვა-მტერი” მუდამ ესხმოდა თავს ხეთებს, მაგრამ უმეტეს შემთხვევაში საომარი ოპერაციები ხეთების გამარჯვებებით სრულდებოდა. განსაკუთრებით ხეთების შესუსტების ხანაში გამოდის ისუვა ასპარეზზე და ცდილობს ხეთებს წინააღმდეგობა გაუწიოს, მაგრამ უშედეგოდ. ხეთებს ისუვა იოლად ვერ ეთმობოდათ. იგი ერთგვარ სასაზღვრო პოლიტიკურ ერთეულს წარმოადგენდა, რომელიც ხეთებს მიჯნავდა სხვადასხვა მძლავრ სახელმწიფოებთან. ამიტომაც შევეხეთ ყველა მეფის მოღვაწეობას, რომლებიც ისუვასთან იყვნენ გარკვეულ წილად კავშირში. ხეთი მეფეები ყოველთვის ცდილობდნენ, რომ ისუვა ყოფილიყო მუდმივად მათი გავლენის ქვეშ. ხეთური

წერილობითი წყაროებიც ამის დასტურია, სადაც კარგად ჩანს, თუ როგორ ცდილობდნენ ხეთები ისუვაზე ზეგავლენის მოპოვებას ან აღდგენას. ამის შემდეგ უკვე მათ გახსნილი ჰქონდათ გზა სხვა ძლიერი სახელმწიფოებისაკენ, როგორც იყო თუნდაც ხური-მითანი.

ასე რომ, ყველა აქამდე არსებული ტექსტები ისუვას შესასწავლად საყურადღებოა და მნიშვნელოვანი. ისინი ხეთებსა და ისუვას შორის არაერთ საბრძოლო მოქმედებებს აღწერენ და წარმოგვიდგენენ იმ პერიოდის პოლიტიკურ სურათს.

ბიბლიოგრაფია

- giorgadze gr., (2002). udzvelesi aghmosavluri etnosebi da kartvelta ts'armomavloba. tbilisi. (გიორგაძე გრ., (2002). უძველესი აღმოსავლური ეთნოსები და ქართველთა წარმომავლობა. თბილისი).
- giorgadze, gr., (red.), (1990). dzveli aghmosavletis khalkhta ist'oriis krest'omatia. gamomtsemloba „metsniereba“, tbilisi. (გიორგაძე, გრ., (რედ.), (1990). ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია. გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი).
- giorgadze, gr., (1959) khetebis samepos aghmosavleti p'eriperiis zogierti p'unkt'is lok'alizebisatvis. tbilisi. sakartvelos metsnierebata ak'ademiis moambe. t'. XXIII. #3. (გიორგაძე, გრ., (1959) ხეთების სამეფოს აღმოსავლეთი პერიფერიის ზოგიერთი პუნქტის ლოკალიზებისათვის. თბილისი. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. ტ. XXIII. #3).
- kavtaradze, g., (2009). anat'olia - k'avk'asiis mijnis dzveli ist'oriis zogierti sak'itkhi. tbilisi. (ქავთარაძე, გ., (2009). ანატოლია - კავკასიის მიჯნის ძველი ისტორიის ზოგიერთი საკითხი. თბილისი).
- ghambashidze, m., (2006). kheturi analist'ik'a (samepo dghiurebi). nats'ili I. tbilisi. (ღამბაშიძე, მ., (2006). ხეთური ანალისტიკა (სამეფო დღიურები). ნაწილი I. თბილისი).
- ghambashidze, m., (2002). ramdeni tutkhalia da arnuvanda mepobda khetis sameposhi da vis ek'utvnis analebi. k'lio (ist'oriuli almanakhi), tbilisi, #6, 3-23. (ღამბაშიძე, მ., (2002). რამდენი თუთხალია და არნუვანდა მეფობდა ხეთის სამეფოში და ვის ეკუთვნის ანალები. კლიო (ისტორიული ალმანახი), თბილისი, #6, 3-23).
- Гиоргадзе, Г.Г., (1984). Хеттское Царство. Источниковедение истории Древнего Востока, Москва, 153-155.
- Гиоргадзе, Г.Г., (1964). Борьба Хеттов за северную Сирию в период Древнего Царства. ВДИ №1, 3-22.
- Гиоргадзе, Г.Г., (1956). Из истории племен проживавших к северу и северу-востоку от хеттского государства (Кашки). – Автореферат диссертации. Тбилиси.
- Beal, R.H., (1986). The history of Kizzuvatna and the date of the Šunaššura treaty. Or. 55, 424-445.
- Beckman, G., (1996). Hittite diplomatic texts. Atlanta.
- Briyce, T.R., (2005). The kingdom of the Hittites. New Edition, Oxford.
- Burney, Ch., (2004). Historical Dictionary of the Hittites. Historical Dictionaries of Ancient Civilizations and Historical Eras, No 14, Lanham, Maryland-Toronto, Oxford.
- Cameron, G.G., (1950). The Annals of Shalmaneser III, King of Assyria; A new text. Sumer, VI/1, 6-26.

- Carruba, O., (1977). Beiträge zur mittelhethitischen Geschichte, I. Die Tuthaliyas und die Arnuwandas, II. Die sogenannten Protocoles de soccession dynastique. SMEA 18, 137-195.
- Cornelius, F., (1955). Hethitische Reisewege, RHA 13/57, 49-62.
- Cornelius, F., (1958a). Geographie des Hethiterreiches. *Orientalia*, vol. 27, #3, Roma.
- Cornelius, F., (1958b). Zur hethitischen Geographie: die Nachbarn des Hethiterreiches. RHA 16/62: 1-17.
- Cornelius, F., (1967). Neue Arbeiten zur hethitischen Geographie. *Anatolica* 1, 62-77.
- Cornelius, F., (1973). Die Geschichte der Hethiter. Darmstadt.
- Forlanini, M., (1985). Remarques géographiques sur les textes cappadociens. *Hethitica* 6, 45-67.
- Forlanini, M., Marazzi, M., (1986). *Anatolia. Atlante Storico del Vicino Oriente Antico* 4.3, Roma.
- Forlanini, M., (2010). Deportati e mercenari dall'Anatolia occidentale all'alto Eufrate sotto l'impero hittita. *Orientalia* 79/2, 52-163.
- Forrer, E., (1929). *Armatana*. RLA, I, 2, 151.
- Forrer, E., (1931). *Hajasa-Azzi*. *Caucasica* 9, 1-24.
- Friedrich, J., (1952). *Hethitisches Wörterbuch*. Lf. 1, Heidelberg.
- Garstang, J., (1943). Hittite Military Roads in Asia Mino. *American Journal of Archaeology* 47, 35-62.
- Garstang, J., (1948). *The Location of Pakhuwa*. London.
- Garstandg, J., Gurney, O. R., (1959). *The Geogrophy of the Hittite Empire*. London.
- Goetze, A., (1940). *Kizzuwatna and the problem of Hittite geography*. New Haven.
- Götze, A., (1933). *Die Annalen des Mursilis II. (AM)*, MVAeG 38/6, Leipzig.
- Grayson, A.K., (2002a). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium B. C. I (1114-859 BC.)*, Volume 2, Reprinted, Toronto, University of Toronto Press.
- Grayson, A.K., (2002b). *Assyrian rulers of the early first millennium BC II (858-745 BC)*, Volume 3, Reprinted, Toronto, University of Toronto Press. Toronto-Buffalo-London.
- Gurney, O.R., (1980). *Die Hethite*. Dresden.
- Gurney, O.R., (1992). *Hittite Geography: thirty years on*. *Festschrift für S. Alp*. Ankara.
- Gurney, O.R., (2003). *The Upper Land, mātum elītum. (Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr. on the Occasion of His 65th Birthday-Ed. By G. Beckman, R.Beal, G. McMahon)*, Indiana, 119-127.
- Güterbock, H.G., (1952). *Neue Texte zur Geschichte Šuppiluliumas*. IF 60, 199-211.
- Güterbock, H.G., Kendall, T., (1995). *A Hittite Silver Vessel in the Form of a Fist. in: The Ages of Homer – A Tribute to Emily Townsend Vermeule*, Carter, J. B. / Morris, S. P. (éds.). University of Texas Press. Austin. 45-60.
- Haas, V., (1977). *Zalpa, die Stadt am Swarzen Meer und das althethitische Königtum*. MDOG 109, 15-26.
- Hagenbuchner, A., (1989). *Der Korrespondenz der Hethiter*. THeth 16, Heidelberg.
- Hawkins, J. D., (1998a). *The Land of Išuwa: the Hieroglyphic Evidence*, 3. ICH, Ankara.
- Hawkins, J. D., (1998b). *Hittites and Assyrians at Melid (Malatya)*, CRRAI 34, 63-77.
- Houwink Ten Cate, P. H. J., (1970). *The records of The early Hittite empire (c. 1450-1380 B.C.)*. Istanbul-Leiden.
- Kammenhuber, A., (1965). *Zur teztüberleitung der Annalen des hethiterkönigs Mursili II*. *Athenaeum* XLVII, Pavia, 68-72.
- Kempinski, A., (1993). *Suppiluliuma I. The Early Years of His career*. in: Rainey. A. F. Tel Aviv, 81-91.
- Klengel, H., (1968). *Die Hethiter und Išuwa*. OA 7, Innsburk.

- Klengel, H., (1976). Nochmals zu Išuwa. OA 15, Innsburk.
- Klengel, H., (1999). Geschichte des Hethitischen Reiches. Leiden.
- Korošec, V., (1931). Hethitische Staatsverträge. Ein Beitrag zu ihrer juristischen Wertung, Leipzig.
- Kosyan, A., (2006b). An Aryan in Išuwa, Iran & Caucasus 10/1, Leiden, Brill.
- Kümmel, H.M., (1985). Die Annalen Hattusilis I. TUAT I/5, 1985, 455-563.
- Laroche, E., (1971). Catalogue des textes Hittites. Paris.
- Mcmahan, G., (1989). The Histiry of the Hittites. Biblical Archaeologist, Junel Sep, 64.
- Monte, del G., Tischler, J., (1978). a) Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte. Répertoire géographique 6 (heth.), Wiesbaden.
- Otten, H., (1958). Keilschrifttexte. MDOG 91, 73-84.
- Ramsay, W., (1980). The Historical Geography of Azia Minor. London.
- Schuler, E. von, (1964). Staatsverträge und Dokumente hethitischen Rechts. Neuere Hethiterforschung, 34-53.
- Sommer, F., (1947). Hethiter und Hethitisch. Stuttgart.
- Taracha, P., (1997). Zu Den Tutḫalija II – Annalen CTH 142. Die Welt Des Orients XXVIII, 74-84.
- Tischler, j., (2011). Hethitisches Wörterbuch. Insburck.
- Ünal, A., (1974). Hattusili III. bis zu seiner Thronbesreigerung. Bd. I, II. Heidelberg, 224-225.
- Ünal, A., (1993-97). Mursili II. RIA 8, 435-440.
- Ünal, A., (1999). The Hittites and Anatolian Civilizations. Ankara.
- Weidner, E., (1923). Politische Dokumente aus Kleinasien. Die Staatsverträge in akkadischer Sprache aus dem Archiv von Boghazköi, Boghazköi- Studien H.8,9, Leipzig.
- Wilhelm, G., (1983). Zur ersten Zeite des Šunaššura-Vertrages. Fs. Otten, 359-370.